

DUŠAN PLUT

DIALEKTIČNI MATERIALIZEM IN VARSTVO OKOLJA*

I

V zadnjih nekaj letih so se problemi v zvezi z gospodarjenjem z življenjskim okoljem razširili po vsem svetu. Globalni problemi surovin, prehrane in onesnaženja življenjskega okolja so postali temeljni problemi celotnega človeštva. Zapletenost in širina problemov v odnosu družbe do okolja je pritegnila zanimanje tako prirodoslovnih kot družboslovnih znanosti.

Odnos med družbo in okoljem je bil vedno v ospredju zanimanja geografskega raziskovanja. S perečimi problemi v zvezi z gospodarjenjem in okoljem je postalo iskanje vzrokov in posledic človekovega posega v okolje družbeno aktualnejše. Geografija je tako v vzgoji in izobraževanju kot v raziskovalnem delu dobila nove naloge. Z dialektičnim pristopom k različnim teorijam glede reševanja problematike varstva in urejanja okolja prispeva geografija svoj delež k raziskovanju negativnih vplivov na življenjsko okolje in k oblikovanju marksistične ekološke zavesti. T.i. "klasična ekologija", ki je biološka znanstvena disciplina, se je v pretežni meri ukvarjala s preučevanjem odnosa organizmov do okolja. Problemi onesnaženja okolja, kjer se je v vsej širini pokazala vloga človeka oziroma družbe kot temeljnega preoblikovalca življenjske sredine, so razširili raziskovalno polje ekologije, ki je prerasla v novo kvaliteto. V začetku preučevanja fenomenologije okolja so se raziskovanja lotile zlasti pretežno prirodoslovno orientirane znanosti, ki so opozarjale na posledice nesmotrnega posega v naravno ravnotežje. V drugem obdobju so bili v ospredju zanimanja predvsem tehnični problemi v zvezi z reševanjem onesnaženja okolja. Destruktivni značaj kapitalističnega produkcijskega načina se je poskušal prikazati kot nepolitičen problem, kot golo motenje naravnega ravnotežja (Rom^ren,1975). V zadnjem obdobju pa postaja vse bolj jasno, da se raziskovalec ne more izogniti ideološki komponenti raziskovanja. Preučevalca okolja je začel vznemirjati sam način proizvodnje kot pglavitni vzrok onesnaženja okolja.

II

Z razvojem proizvodjalnih sil je dobil človek v roke orodje, ki mu omogoča intenzivnejši poseg v okolje zaradi zadovoljevanja svojih potreb, na drugi strani pa vse bolj spreminja naravno ravnotežje. S svojim večkrat nekontroliranim posegom ruši zakone naravnega ravnotežja, ki so posledica milijonov let zemeljske evolucije. Spreminja in razdira delo narave, ki je pravzaprav omogočila, da se je pojavil na tem planetu. Ta sicer enostranska postavka daje preučevalcu vzajemnega odnosa med naravo in družbo pečat radikalnega kritika« Tako biologija kot ekologija, katero vse bolj razglašajo kot teorijo preučevanja okolja, gradi svoje znanstvene temelje na osnovi dialektičnomarksistične razlage sveta (Tepina, 1974). Kot je v svoji klasični dobi še posebno od Darwina dalje biologija utrjevala teorijo dialektičnega materializma, tako jo danes utrjuje ekologija. Z argumenti odgovarja namreč tezi, da je tehnologija znikala dialektični materializem. Čeprav se v ekološko problematiko vpletajo različni ideološki pogledi in družbeni interesi, je ekologija po Paulu Shepardu pravzaprav

* Referat na XI.zborovanju slovenskih geografov v Mariboru.

subverzivna znanost, saj kritično obravnava človekovo materialno produkcijo (Supek, 1973).

Sprejeta je namreč dialektična zakonitost, da so vsi pojavi v svetu odraz različnih oblik premikanja materije: mehničnega premikanja, fizikalnih in kemičnih sprememb ter bioloških pojavov in sprememb. Pri obravnavi problemov varstva okolja so najbolj zanimive tiste oblike premikanja materije, pri katerih prihaja do kvalitativnih sprememb. Številni nazorni primeri nam pričajo, da pride ob nakopičenju določenega števila stvari in pojavov do nastanka novega razmerja ali nove kvalitete. Brez dodajanja oziroma odvzemanja materije ali energije, brez kvantitativne spremembe tega telesa je nemogoče spremeniti kvaliteto (Engels, 1970). Engels ugotavlja, da v naravi nobeno dogajanje ni osamljeno in neodvisno. Nobenega pojava ne moremo razložiti, če ne poznamo vseh vplivov, ki so ga povzročili. Vsak poseg v enega izmed elementov okolja povzroči spremembo drugih elementov. Samo z upoštevanjem dialektične zakonitosti o medsebojni povezanosti pojavov lahko pravilno ocenimo poseg in posledice tega posega v okolje. Z zakoni, ki veljajo za varstvo nežive narave, ni mogoče pojasniti odnosov in razvoja v živi naravi, prav tako pa ni mogoče z zakoni družbenega razvoja razlagati razmer v naravi.

Razlike med posameznimi, ideološko različno orientiranimi avtorji so predvsem v tem, ali posamezni raziskovalci v končni fazi raziskave poskušajo najti izhod iz krize tudi v menjavi samega načina proizvodnje kot poglobitnega krivca za onesnaženje človekovega okolja. Žal tudi v teoretični tradiciji socializma ni bilo še jasnega odgovora o možnostih in mejah narave v razmerju do industrijskih procesov dela. To je ena od zamud socialistične misli (Rom«Sren,1975).

Veliko zanimanja pa tudi kritičnega pretresa so posvetili knjigi Meje rasti, ki jo je izdal Rimski klub. Kritika marksistično usmerjenih ideologov z Zahoda je bila usmerjena v osnovno tezo, da se poskuša "ekološka kriza" prikazati kot naravna katastrofa. Avtorjem se očita, da je bila raziskava narejena po naročilu vodilnih podjetnikov in birokratov. Ostro se kritizira ideja "nulte rasti", ki temelji na postavki, da naj se produkcijski proces odvija kot enostavna reprodukcija. Jasno pa je, da se mora v obstoječem kapitalističnem produkcijskem načinu taka rešitev zrušiti že sama v sebi, kolikor ne postavi kot pogoj spremembo odprave same obstoječe produkcije. Problematična je tudi ideja "pat pozicije", ki bi razvitemu svetu omogočila zadrževanje vsaj minimuma moči v odtujeni obliki (Zgaga, 1975).

Pesimistično obarvanim študijam, kot so Meje rasti, ustrezajo dela, ki temelje na tehničnem optimizmu. Pri vodilnih konservativnih krogih obstaja težnja, da se vsa vprašanja človekovega okolja reducirajo na čista tehnološka vprašanja. Po njihovem prepričanju bo znanost slej ko prej našla ustrezne tehnološke rešitve, ki bodo preprečile in odpravile onesnaženje okolja. Tehnološki optimizem se izogiba vsakršnim političnim vprašanjem in vse upanje polaga v roke tehnokratski eliti. Marksistična kritika navedene smeri reševanja varstva okolja je usmerjena na rušenje lahkoverne iluzije, da se problem lahko reši le s tehniko. Zamegljena sta socialen in političen vidik, rešitev vidijo zgolj v tehničnih novostih. Bolj racionalne metode v izkoriščanju okolja seveda ne morejo bistveno spremeniti kapitalistične logike izkoriščanja prirodnih virov.

Levo usmerjena inteligenca v visoko razvitih kapitalističnih državah kritizira brezvestno izkoriščanje narave. Ameriška levica meni, da je "ekološka kriza" izmišljena, ekologija pa sredstvo, da se prikrijejo resnični družbeni problemi. Vsaka revolucionarna, napredna družba bi morala temeljiti na ekoloških osnovah. V bistvu se mora premagati umeten prepad, ki človeka loči od narave. Po njihovem mnenju mora ekološko gibanje vse svoje napore usmeriti v revolucionarne spremembe na vseh ravneh življenja, vključujoč politično in ekonomsko področje. Marksistično orientirana inteligenca se bori proti kapitalistični logiki proizvodnje in odnosa do narave. Obenem pa pristavlja, da socialistične države niso uspele najti ustrežnejše rešitve v odnosu med družbo in okoljem.

III

Marx je težišče svojega dela postavil v analizo razvoja proizvodjalnih sil, ki ji pogojuje tudi družbene spremembe. Večkrat se omenja, da je Marx pravzaprav teoretik proizvodnje in tehnike, očita se mu celo tehnološki oziroma ekonomski determinizem. Z isto pravico pa bi lahko tudi trdili, da je Marx mislec odtujene narave, saj je v razvoju proizvodjalnih sil vse do socializma oziroma komunizma bolj videl sredstvo odtujitve človeka kot njegovega osvobajanja (Supek, 1973).

Po Marxovem mnenju je nesmiselno govoriti o naravi "kot taki". Bistvena značilnost razmerja med človekom in naravo je, da si človek prisvaja naravo. S prakso, ki je v marksističnem pomenu vsaka zavestna, nečemu namenjena družbena dejavnost, spreminja naravo. Obenem pa spreminja samega sebe, svojo zavest in svojo družbo. Glede na predmet delovanja razlikujemo tri vidike prakse: a) preobrazba "prirodnega" okolja, v katerem človek živi in dela, b) razvijanje različnih oblik in ustanov družbenega življenja, c) "samoizdelovanje" človeka (Markovid, 1967). Marx v Kapitalu trdi, da se s preobrazbo okolja spreminja tudi sama narava človeka. V idealizaciji narave okoli leta 1850 je videl le poskus, da se s kultom narave podpre tista konservativna mišljenja, ki so se borila proti industrializaciji in hotela s pomočjo idealizacije narave ohraniti stare odnose.

Samo kot naravno bitje lahko človek poseže v naravo in jo spreminja. Človek ni le pasiven opazovalec narave, saj jo spreminja s svojim delom in podreja svojim potrebam. Marx torej ne govori o okolju, temveč o naravi, ki vedno bolj postaja del človeške zgodovine. Proces spoznavanja narave je bistveno pogojen z ljudskimi praktičnimi potrebami. Materijo lahko preoblikuje samo na osnovi njene lastne zakonitosti. V obdobju nerazvitih proizvodjalnih sil, v času predvlade agrarnega gospodarstva, se človek ni ločil od prirode in je bil z njo tesno povezan. Z uvajanjem industrijskega procesa pa je začel jemati naravo kot nekaj tujega, kot predmet splošnega izkoriščanja. Marx pravi, da je v kapitalizmu kategorija "imeti" važnejša od kategorije "biti".

V nekaterih poglavjih Marx enostransko poudarja, da se narava podreja človekovi volji in potrebam, ne pa tudi, da se človekova dejavnost prilagaja delovanju in zakonitostim narave. Takšni enostranski teoretični vidiki v Marxovem razumevanju odnosa med naravo in družbo so seveda v nasprotju z izhodišči nekaterih sodobnih raziskovalcev fenomenologije okolja. Obenem pa Marx poudarja, da mora biti neomejen razvoj proizvodjalnih sil vendarle omejen z naravnimi zakonitostmi življenja predpisane menjave materije (Kirn, 1976). Kritično gleda na ekspanzijo proizvodjalnih sil kot na izkoriščevalca narave, kar je ena od bistvenih potez kapitalizma. Marx v Kapitalu zaključuje, da mora človek urediti svoj odnos do narave, kar pa lahko uspe le združenim proizvodjalcem, ki naj skupno kontrolirajo proizvodnjo kot osnovno obliko izmenjave z naravo. Proizvodnja je torej po Marxu nujna, osnovna naloga pa je, da se glede na zadovoljevanje človekovih skupnih potreb nadzoruje. Človek ne more v nedogled izločiti proizvodnje iz velikega cikla kroženja življenja na zemlji. Proizvodnjo mora v ta krog vključiti, če noče ogroziti svojega razvoja in obstoja.

Družba in narava sta dinamična celota, kompleks procesov in ne le stvari. Ne glede na relativno obstojnost vseh svojstev in odnosov, se vsi objekti sčasoma spremenijo. V proizvodni dejavnosti se uresničuje dialektična enotnost objektov (zunanjega sveta) in subjekta, ki s svojo dejavnostjo naravo spreminja (Pečuljic, 1971). V nasprotju s tem dialektičnim gledanjem pa poskušajo nekateri meščanski teoretiki ločiti procese naravnih zakonitosti in družbene procese ter le-te podrediti naravnim. Tipičen primer so neposredni prenosi ekoloških zakonitosti na družbo. Ekosistemi so stabilnejši, če imajo raznovrstno strukturo. Navedeno zakonitost prenašajo v politiko in z njo opravičujejo liberalni pluralizem.

Po Marxu v kapitalizmu presnavljanje človeka z naravo sprejme obliko iste blagovne produkcije. Produkti dela nastopajo kot blago, ker je cilj celotne produkcije menjava in ne uporaba. Tudi Commoner in Ehrlich, znana ameriška ekologinja, menita, da je potrebno ločiti potrebne in luksuzne dobrine in odkrijeta slabost pojma vrednosti, ki odraža samo kvantitativne tržne razmere. Uporabne

vrednosti so predvsem naravne snovi, ki so se s človekovo dejavnostjo preoblikovale v taki meri, da zadovoljujejo določene človekove potrebe. Uporabna vrednost izhaja iz povezovanja naravne snovi in dela, ki torej ni edini vir uporabne vrednosti. Kakor hitro pa produkt dela postane blago, ta opredelitev ni več družbeno odločilna in na njeno mesto stopi druga, menjalna vrednost. Opredelitev je kvantitativne vrste, nakazuje razmerje, v katerem se uporabne vrednosti ene vrste menjavajo za uporabne vrednosti druge vrste (Romšren, 1975).

Odločilno merilo je torej količina dela, saj menjalna vrednost ne vsebuje naravnih opredelitev. S tako zasnovano predpostavko popolnoma izpadejo iz ekonomskega področja tiste uporabne vrednosti, ki ne pridejo v poštev kot nosilci menjske vrednosti, ker jih ni potrebno obdelovati. V preteklosti pa tudi danes je to veljalo za čisto vodo in zrak. Kapitalizem ne ustvarja v prvi vrsti uporabne vrednosti in človeškega bogastva, temveč menjalno vrednost in kapital. Cilj produkcije naj bi se torej usmeril od menjalne k uporabni vrednosti, kar pomeni: blagovno produkcijo kot splošno produkcijsko obliko je treba odpraviti. Bogastvo kot skupek vseh materialnih dobrin je po Marxu rezultat dveh virov: zemlje in delavca. V Kapitalu natančno analizira vlogo delavca v ustvarjanju bogastva. Vlogo zemlje oziroma narave, njen odnos do kapitalistične blagovne produkcije pa osvetli le toliko, da pokaže zanemarjanje naravnih pogojev v ustvarjanju bogastva.

IV

Marx in Engels sta za socialistično družbo kot prehodno obdobje med kapitalizmom in komunizmom predvidela načrtno usmerjeno gospodarstvo brez blagovne produkcije in z njo povezano tržno produkcijo. Klasika marksizma sta torej predvidela neblagovni značaj socialistične produkcije. V njunih delih ne najdemo zadostnih konkretnih napotkov za graditev socializma v razmerah ohranjene blagovne produkcije s plansko-tržno obliko razreševanja temeljnih družbeno ekonomskih problemov. Praktične izkušnje torej kažejo, da moramo v našem sistemu še upoštevati prisotnost blagovnih načel in tržnega mehanizma. Če torej blagovna produkcija poraja kapitalizacijo in privatizacijo, tedaj taka družba ne more biti tipična produkcija socialistične družbe, marveč samo produkcija prehodnega obdobja. Zato bi bilo prezgodaj vse pozitivne in negativne posledice blagovne produkcije na tej stopnji jemati kot tipične in zakonitosti socialistične produkcije (Norčič, 1976).

Naš specifičen samoupravni gospodarski sistem se razvija v okoliščinah relativno nerazvitih produktivnih sil. Vsi dejavniki gospodarjenja so usmerjeni v zgodovinsko nujnost pospešenega razvoja produktivnih sil. Omenili smo, da je za kapitalistični način proizvodnje značilno, da prihaja v grobem do dvojnega izkoriščanja. Na eni strani lastnik proizvodnih sredstev izkorišča delavca, na drugi strani pa naravna bogastva. Podružabljanje proizvodnih sredstev po zmagi socialistične revolucije nam je omogočilo, da je bilo v veliki meri odpravljeno izkoriščanje delavca. Rast materialnega blagostanja pa je temeljila tudi na nadaljnjem večkrat brezobzirnemu izkoriščanju naravnih bogastev in degradaciji okolja. Vizualno se n.p.r. Celjska kotlina z vsemi posledicami nesmotrnega posega v okolje v ničemer ne razlikuje od Porurja. Degradacijo povzročajo tržni mehanizmi, čeprav so pri nas modificirani.

Po 1. 1970 se je izoblikovalo stališče, da se naš osnovni produkcijski način, ki se kaže v družbeni lastnini in delitvi dela uresničuje le z zavestno akcijo družbe kot celote preko sistema družbenega dogovarjanja in samoupravnega sporazumevanja. Socialistična družba ne more biti komercialno razvita družba, ki zgolj z vidika dobička določa vrednost posameznim elementom okolja. Razvijamo sicer samoupravno obliko družbenega življenja z zavestnimi samoupravjalci, obenem pa obstaja neorganizirano "urbano" življenje, kjer se isti ljudje pojavljajo kot brezbržni in anonimni uničevalci vrednot človekovega okolja. Očitno je, da še vedno prevladuje primat logike stvari nad "logiko življenja" (Jakhel, 1976). Ena izmed pomembnih nalog vzgoje in izobraževanja na vseh ravneh je vsekako tudi oblikovanje ekološko osveščenega bodočega samoupravjalca.

Zaradi še vedno prisotne relativne gospodarske zaostalosti bo ob hitrem razvoju še vedno prihajalo do konfliktov z okoljem. Dejstvo je, da nismo izrabili vseh možnosti sprave med naravo in družbo. Vendar se nobena družba na sedanji stopnji razvoja ne more odpovedati zgodovinsko nastali naravoslovno tehnični podlagi produkcije in zato sprememba družbenih odnosov ne more docela odpraviti onesnaženja okolja. Človekova dejavnost pa se mora prilagoditi zakonitostim narave. V obratnem primeru se bo uresničila pesimistična izjava Ernesta Blocha glede prihodnosti socialističnega gibanja: "optimizem z žalnim trakom".

LITERATURA

- Černe F., 1974: Teoretični problemi naše družbene ureditve 2, Ljubljana, str. 509.
- Engels F., 1970: Dijalektika prirode, Beograd, str.435.
- Jakhel R., 1976: Marksizem in urbanistična teorija in praksa. Antrophos, 1976/1-2, Ljubljana, str. 303-305.
- Kardelj E., 1978: Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja. Ljubljana, str. 255.
- Kirn A., 1976: Ekološki zakoni in materialna produkcija. Teorija in praksa, 1976/3-4, Ljubljana, str. 198-213.
- Lah A., 1973: Makrosistemi in okolje. Kranj-Ljubljana, str. 130.
- Markovič M., 1967: Principi marksističnog pogleda na svet. Problemi filozofije marksizma, Beograd, str. 7-64.
- Merhar V., 1976: Nekateri dileme in problemi graditve ekonomije samoupravnega socializma, Antrophos, 1976/1-2, Ljubljana, str. 193-197.
- Norčič O., 1976: Nekateri problemi graditve politične ekonomije socializma, Antrophos, 1976/1-2, Ljubljana, str. 199-202.
- Paid I. - Stojkovid A., 1976: Marksistična filozofija. Beograd, str. 357.
- Pečuljid M., 1971: Obzorja revolucije. Ljubljana, str. 247.
- Radovanovid M., 1977: Teorijsko-metodološke osnove i praktički ciljevi geografskog iztraživanja životne sredine. Zbornik X jubilarnog kongresa geografa Jugoslavije, Beograd, str. 351-361.
- Rcm^ren,E. in T., 1976: Marx in ekologija, Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 1976/3, Ljubljana, str.136-151.
- Supek R., 1973: Ova jedina zemlja. Zagreb, str. 270.
- Tepina M., 1974: Razsežnosti našega okolja. Ljubljana, str. 276.
- Zgaga P., 1976: Prispevek h kritiki politične ekologije. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 1976/3, Ljubljana, str. 74-118.